

879. lap. Chrysantemum = Schmaltzblum, (XVI.): *Aran-nial Ellenköző.*

885. lap. Chamaepitys prima = Ye lenger, ye lieber weible, (XVI.): *Kalintza.*

Az utolsó számozatlan lapon, (XVI.) *a' kinek forosagbol feie faj főzze mossa vehe... dron vizi tök közöt nő, feier viraga.*
Iványi Béla.

Fonológiai alapfogalmak.

— Megjegyzések Lazicius bevezető tanulmányára. —

(LAZICZIUS GYULA: Bevezetés a fonológiába. Bp. 1933.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 33. szám. Különlönyomat a Nyelvtud. Közl. 48. kötetéből.)

LAZICZIUS olyan tudományos törekvéseket mutat be e művében, amelyekről magyar nyelven eddig nem igen olvashattunk. Műve így egyrészt ismeretterjesztő, másrészt — mivel önálló véleményt is nyilvánít s a magyar fonológia alapvetését is igyekszik megadni — tudományos igényekkel készült. Ezért a tudomány és a tudománynépszerűsítés szempontjából kell foglalkoznunk vele. De, hogy megjegyzéseink ne csak gyökeretlen vélemény-nyilvánítások legyenek, a tulajdonképeni ismertetés előtt áttekintő képet akarunk adni az általános fonológia fogalmáról, tárgyáról és felosztásáról.

I. Az újabb nyelvészeti kutatások rendszerint a mostanában sokat emlegetett francia nyelvésznek, a genfi FERDINAND DE SAUSSURE-nek finom megkülönböztetéseihez kapcsolódnak.¹

* A címlap szerint 1932-ben jelent meg, de a felsorolt irodalom egyik utalása (108. l.: Journal de Psychologie XXX.) 1933-ra utal. 1934-ben francia nyelvű kivonata is megjelent Lazicius tollából: *Introduction à la phonologie.* Revue des Études Hongroises XII. 339—49.

¹ Ferdinand de Saussure az indogermán nyelvek magánhangzórendszeréről írt magiszteri értekezésével (*Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*, 1879.) lett ismertté, de az általános nyelvtudomány szempontjából oly nevezetes gondolatait nem írta meg könyvben, csak egyetemi előadásaiban (1906—7, 1908—9, 1910—11.) dolgozta ki s részben az előadáson fogalmazta meg. Feljegyzéseit az előadás után rendszerint megsemmisítette, azért e gondolatait csekély számú kéziratos vázlatából s tanítványainak jegyzeteiből halála után tették közzé Charles Bally, Albert Sechehaye és Albert Riedlinger: *Cours de linguistique générale*, Lausanne et Paris 1916; 2. kiad. Paris 1922. Herman Lommel fordításában német nyelven is megjelent: *Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft*, Berlin und Leipzig 1931. Igazán megérdemelné, hogy a nyelvészet iránt érdeklődő magyar közönség magyarul is olvashassa.

E megkülönböztetések közül bennünket itt elsősorban a beszéd és nyelv szembeállítása érdekel.

SAUSSURE ugyanis élesen elhatárolja egymástól a beszéd (francia *parole*, német *Sprechen*, latin *sermo*) és nyelv (fr. *langue*, ném. *Sprache*, lat. *lingua*) fogalmát. 1. A beszéd elsősorban pszicho-fiziológiai tevékenység, a nyelv pedig e tevékenységtől függetlenül is létező jelrendszer, s mint ilyen fenomenológiai és lélektani jelenség. 2. A beszéd individuális (egyéni) jelenség, a nyelv ezzel szemben hagyományok (konvenciók) egymásba kapcsolódása, a szociális érintkezés produktuma, tehát kollektív, tömeglélektani jelenség. 3. A beszéd heterogén jellegű képzetektől tevődik össze (egyrészt egyéni tevékenység s mint ilyen mozgás- és hallásképzetek szövevénye, másrészt a nyelv által irányított működés), a nyelv pedig homogén természetű képzetkomplexum. 4. Az eddigiekből következik, hogy a beszéd mint egyéni tevékenység sokkal inkább változékony, mint az egyén felett álló kollektív jelrendszer, a konzervatívabb természetű nyelv: tehát a beszéd inkább dinamikus, a nyelv inkább sztatikus jellegű. (Szerepel SAUSSURE-nél a nyelvnek funkciós jelentősége is, de ebből a szempontból nem állítja szembe a nyelvet a beszéddel.)

Ezekhez a megkülönböztetésekhez kapcsolódnak a fonológia² művelői, a fonológusok is. Fonológiának nevezi ugyanis a nyelvészek egy része a hangtannak olyan szempontú vizsgálatát, amely a SAUSSURE-féle értelemben vett nyelv hangjaival s e hangoknak a nyelvben — mint kollektív jelrendszerben — érvényesülő jelentésmegkülönböztető (funkciós) szerepével foglalkozik. A fonológia tehát figyelmen kívül hagyja s a fonetikába utalja a beszédnek mint pszicho-fiziológiai tevékenységnek rendkívül sokféle hangárnyalatát (vö. pl. a *Kata*, *Katát*, *Kató*, *Katus*, *Kati* szókban ejtett *t*-hangok különböző voltát) s főképp azt vizsgálja, hogy egy-egy nagyobb csoport kollektív nyelvében, melyek azok a hangok, amelyek egy szó jelentése, vagy alaktani szerepe megfordul. (V. ö. pl. a magyar *megörült* és *megőrült*, vagy az *ás* és *áss* szópárokat: az előbbi esetben az *ö* és *ő*, az utóbbiban az *s* és *ss* hangok különbségén fordult meg a szó értelme.)

² A fonológia elnevezést először Saussure állítja szembe a fonetikával, azonban más jelentésben: mála a fonológia a leíró hangtant (kib. a mai értelemben vett fonetikát) s a fonetika kifejezés a hangtörténetet jelenti. Maga a *fonológia* szó azonban nem Saussure-től való. Megvan pl. már 1864-ben a magyar *Hunfalvy Pál*-nál is 'hangtan' jelentésben. (Nyelvtud. Közl. II. 471.)

II. A kollektív nyelvben kimutatható funkciós hangokat a fonológusok külön névvel fonémának³ nevezik, hogy megkülönböztessék a jelentés (funkció) fogalmától függetlenül használt s pszichológiai, fiziológiai és fizikai elemeket tartalmazó beszédhang vagy hang elnevezéstől. Mivel a nyelv — a SAUSSURE-féle értelemben — bizonyos jelek rendszere és szociális (tömegelektani) jelenség, azért a fonéma-fogalomnak három lényegjegyét különböztethetjük meg: 1. lelki A jelenségek sajátos természeténél fogva kapcsolatban áll más fonémákkal, tehát mindig valamely rendszer tagjaként szerepel. 2. Megvan a nyelvben, mint kollektív jelrendszerben (tehát egyszerűs mind a beszélők bizonyos csoportjának lelkében mint hangképzet s a nyelv felhasználása közben mint virtuálisan létező hangszándék). 3. A nyelvben jelentésmegkülönböztető (funkciós) szerepe van.⁴

Az első helyen említett lényegjegy (a rendszerhez tartozás) természetesen mindig együtt jár a fonéma-fogalommal, tehát valóban lényeges eleme annak, azonban mégsem megkülönböztető jegye (*differentia specifica*), mert a beszédhangok is mindig rendszerhez tartoznak. Ezzel szemben érdekes a két utóbbi lényegjegy találkozása: a fonetikai helyzettől függetlenül előforduló hangképzeteknek rendszerint funkciós szerepük is van a nyelvben, s a nyelvnek funkciós szereppel bíró hangjai rendszerint a fonetikai helyzettől függetlenül előforduló hangképzetek. De azért vannak olyan esetek is, amikor ez a két szempont nem találkozik (vö. 209. l. 3. bek.) s a fonológusok

³ A fonéma elnevezés (francia *phonème*) is Saussure óta szerepel a nyelvészeti irodalomban. Tőle vette át e szót a fiatalon elhunyt orosz *Kruševskij*, ettől pedig volt tanára, *Baudouin de Courtenay*. Ez utóbinak műveiből lett ismertté a szláv nyelvészek körében s így került bele a fonológia műnyelvébe is. — *Lazicius* a német *Phonem*, francia *phonème* elnevezések hatása alatt *foném* alakban használja e műszót, de a nemzetközi műszókat a magyarban általában latinus végződéssel használjuk (pl. *kémia*, *fizika*, *grammatika*, *syntagma* stb.), tehát ebből a szempontból a *fonéma* alak helyesebb. Ilyen alakban használta e műszót egyetemi előadásaiban nemrég elhunyt nagy nyelvészünk, *Gombocz Zoltán* is. Érdemes megemlíteni, hogy *Gombocz*, — aki egyetemi előadásaiban a fonológiát is szervesen beleillesztette a nyelvtudományról alkotott rendszerébe, — a *fonéma* műszót is megmagyarosította s magyarul *hangjel*nek nevezte el.

⁴ A fonéma-fogalom e három lényegjegye megvan már *Saussure*-nél is, aki kiemeli a fonémának akusztikailag-lélektanilag egységes voltát, funkciós szerepét s rendszerhez kötöttségét. De *Saussure* nem egyesíti e sajátosságokat (sem másokat) meghatározásban s nála még — úgy látszik — az akusztikailag-lélektanilag vett egység fogalma a döntő kritérium. Érdekes, hogy a szláv nyelvészek is, úgyszólván a legújabb időkig, a fonémának csak lélektani jelentőségét domborították ki. Ezzel szemben újabban szinte teljesen elhanyagolják a fonológusok a fonéma lélektani vizsgálatát s a funkciós szerepét tartják a „sine qua non“ elvnek.

ilyenkor a funkciós szerepet tartják a fonéma-fogalom döntő kritériumának.⁵ Amely hangot, hangárnyalatot nem használ fel a nyelv értelmi vagy alaktani megkülönböztetésre, azt változatnak (variánsnak) nevezik a fonológusok. Természetesen a változat is meglehet a beszélők bizonyos csoportjának lelkében mint hangképzet, ill. hangszándék, azért a funkciós szerep a fonéma-fogalom leglényegesebb jegye.

A fonéma mint funkcióval bíró, a hangrendszer által meghatározott s a kollektív nyelvszokás által irányított hangképzet (lelki szándék) beszélés közben hallható fizikai valósággá, hanggá alakul át („fiziológiailag realizálódik“). Ha ez a lelki szándék tökéletesen megvalósult, a keletkezett hang is nevezhető fonémának, mert értelem-megkülönböztető szerepe van. Ha azonban — akár lélektani, akár fiziológiai okból — a realizálódás közben olyan hang keletkezett, amely már nem azonosítható a lelki szándék megfelelőjével és funkciós különbség sem fűződik hozzá, akkor a fonéma variánsként realizálódott.⁶ A fonéma szó tehát használható egyrészt a jellemzett hangszándék megnevezésére, másrészt annak a hangnak megjelölésére, amely a hangszándéknak funkciós szempontból megfelel.⁷

⁵ Sok fonológus csak a kollektív (szociális), vagy csak a lélektani vagy csak a funkciós mozzanatokat emeli ki a fonéma-fogalom meghatározásában, de ez feltétlenül egyoldalú eljárás. A fonéma fogalmához mind-egyik jegy hozzátartozik. A nyelvnek fent meghatározott értelmében szükségtelen is külön kiemelni a szociális és lélektani mozzanatokat, mert e két mozzanat a nyelvnek ilyen értelmezésében mindig együtt jár. Ha tehát azt mondjuk, a fonéma nyelvbeli fogalom, ebben már a szociális és lélektani mozzanatok is benne vannak. Külön ki kell azonban emelnünk a fonéma funkciós szerepét, — bár a Saussure-féle értelemben vett nyelv is funkciós fogalom, — mert ez adja meg a fonológia igazi jellegét.

⁶ A variáns-hangszándék rendszerint variánsként valósul meg, azaz a szó értelmének érintése nélkül, néha azonban funkciós szerephez juthat (fonémává emelkedhet). Erről később még lesz szó (200., 202. l.)

⁷ Felmerült ezenkívül a fonéma szónak tágabb és szűkebb értelemben való használata. Tágabb értelemben fonéma lenne az alaktani funkciókat hordó hang is (vö. *ás : áss*), szűkebb értelemben csak az azonos alaktani helyzet (pl. ragtalan alanyeset, vö. *bab : báb, had : hat* stb.) mellett jelentésbeli különbségeket hordó hangok lennének fonémák s az alaktani különbségeket hordó hangokat morfonéma (< *morfo-fonéma*, vö. *morfo-lógia*) névvel kellene illetnünk. A fonémának a morfonémával való szembeállítását azonban könnyen azt a hitet keltheti, hogy itt két lényegileg különböző jelenségről van szó. Pedig a morfonémának ez az értelmezése csak annyit jelentene, hogy a fonémáknak egy része alaktani funkciók jelölésére szolgál. A „fonéma-morfonéma“ szembeállítás, tehát ilyen értelemben az „egész — annak egyik része“ megkülönböztetést jelentené. Ilyen szempontból pedig a szűkebb értelemben vett fonémának is külön nevet kellene adnunk (pl. lexico-fonéma), sőt a fonémának a mondatban való alkalmazását is külön névvel (pl. szintakto-fonéma) kellene illetnünk. Valószínűleg ezért használják újabban — nem éppen szerencsés-

A hangszándékok megvalósulásáról minden egyes esetben megállapítható, hogy fonéma vagy variáns-e a keletkezett hang a nyelvben, de csak utólag, induktív eljárással, azaz szópárok alkalmazásával. Úgy látszik, deduktív következtetésekkel, elméleti okoskodással nem állapítható meg előre, hogy egy nyelvben mi lehet fonéma és mi variáns, mert ugyanaz a hang egyik nyelvben (nyelvjárásban) fonéma, a másikban variáns és megfordítva. Nem egészen irányadó itt a hangképzésbeli és hangzásbeli (fónikus) eltérés nagysága sem. Néhol jelentékeny hangzásbeli különbségeknek sincs fonológiai értékük, másutt pedig alig észrevehető ejtéskülönbségekhez funkciós különbség fűződik. De talán az artikulációs bázis és a hangképzetek tüzetesebb vizsgálata fényt derít majd erre a kérdésre is.

A fonológusok a következő eljárással szokták különválasztani egy adott nyelv hangrendszerében a fonémákat a variánsoktól:

1. Ha két hang ugyanazon fonológiai feltételek mellett szerepel és egyikük sem helyettesíthető a másikkal a nélkül, hogy a szó értelme megváltoznék (tehát e két hang alkalmas a szavak értelmének megkülönböztetésére): e két hang két különböző fonéma realizációja (pl. *bab* : *báb*, sem az *a* nem helyettesíthető *á*-val, sem az *á* *a*-val). Ellenkező esetben — ha ugyanazon fonológiai feltételek mellett szereplő két hang alkalmatlan a szavak értelmének megkülönböztetésére — a két hang ugyanazon fonémának két változata (pl. *a* és *á*, vö. *akadémia* : *ákadémia*.)

2. Ha két hang bizonyos kapcsolata és ugyanezen két hangnak megfordított sorrendű kapcsolata úgy szerepelhet ugyanazon fonológiai feltételek mellett, hogy e kapcsolatok ellentétje alkalmas a szavak értelmének megkülönböztetésére: mindegyik hang más-más fonéma realizációja (pl. az orosz *i:j* a *lísij* egyszámú hímnemű alanyeset: *lísji* többes számú alanyeset stb.-féle szópárok alapján.)

3. Ha sem a két hang, sem ezeknek kétféle kapcsolata (pl. AB : BA) nem szerepel ugyanazon fonológiai feltételek mellett, akkor e két hangot ugyanazon fonéma változataiként kell tekintenünk a következő esetekben:

a) ha olyan közös akusztikus-motórikus jelleget mutatnak,

sen — a morfonéma szót az „alaktani szerepük szerint váltakozó fonémákból alkotott komplex idea“ (pl. „*e a i*“ a német *geben*, *gab*, *gib* alakok váltakozása alapján), tehát tulajdonképpen egy bizonyos fonéma-viszony megjelölésére.

amely megkülönbözteti ezeket a többi fonémáktól (pl. *e* és *ε* az oroszban);

b) ha *e* két hang kapcsolata követi a kérdéses nyelv érvényes fonéma-csoportjainak törvényeit (azaz, ha egy nyelv megtűri egy fonémának ugyanazon fonológiai feltételek mellett való kettőztetését). — Azonban ha *e* feltételek közül bármelyik hiányzik, a két hang két különböző fonéma realizációjának tartandó.

A fonéma és variáns fogalmának megállapítása után tekintsük át röviden a fonémáknak egymáshoz, valamint a variánsoknak a fonémákhoz való viszonyát.

III. A fonémáknak egymáshoz való viszonyát (asszociatív kapcsolatát) kétféle szempontból vizsgálhatjuk: vagy azt nézzük, hogy a nyelv felhasználása (mondat-, szóalkotás, beszéd vagy írás) közben milyen fonémák szoktak egymással kapcsolódni (érintkezésen alapuló társulás vagy asszociáció), vagy pedig azt, hogy a fonémarendszeren belül az egyes tagokat milyen rokon tulajdonságok kapcsolják egymáshoz, ill. milyen különbségek választják el őket egymástól (rokonságon alapuló társulás vagy asszociáció). Az előbbi szempont, — mely a fonológiában eddig meglehetősen mellőzésben részesült, — közelebb visz bennünket egy-egy nyelv artikulációs bázisának megismeréséhez, az utóbbi pedig fontos eredményekkel szolgálhat az előbbi szempont módszeres alkalmazásához.

A fonémáknak érintkezésen alapuló asszociatív kapcsolata annál erősebb valamely nyelvben, minél több szóban, kifejezésben fordulnak elő *e* fonémák s minél gyakrabban használják *e* szokat, kifejezéseket az illető nyelvet beszélő egyének. A rokonságon alapuló társulásban kétféle fokozatot különböztethetünk meg: a korrelatív és a diszjunktív viszonyt. A korrelatív viszony az egész fonémarendszeren vagy annak egy részén végigvonuló hangzásbeli (fónikus) sajátosság jelenléte vagy hiánya által jellemzett ellentétes fonemapárok viszonya (pl. *p : b*, *t : d*, *k : g* a zöngéesség szempontjából). Ezzel szemben azokat a fonémákat, amelyek ilyen ellentétes párokat nem alkotnak s a hangzásbeli rokonság alapján lazább asszociatív kapcsolatban állnak egymással, diszjunktív fonémáknak s viszonyukat diszjunktívóknak szokás nevezni (vö. pl. *u : a*; *s : p*; *a : b* stb.).⁸

⁸ Nem helyeselhetjük a fonémák viszonyának asszociatív és korrelatív viszonyra való felosztását. E kettő közül egyik sem zárja ki a másikat, azonkívül az asszociatív viszony a diszjunktív fonémá-

A magánhangzóknál körülbelül tíz olyan fontosabb fónikus sajátást különböztetnek meg, amelyek a magánhangzó-rendszereket vagy azoknak egy részét ellentétes fonémapárokra (tehát korrelációkra) bonthatják. Ezek a fónikus sajátások (s az ezeken alapuló korrelációk) rendszerint a hangképzés egyes elemeinek függvényei: 1. Az *ajkak szerepe* szerint megkülönböztethetjük az ajakgömbölyítésen alapuló labialis és ennek hiányától függő illabiális hangzás (fónikus sajátás) közt levő ellentétes viszonyt (vö. pl. az *i* és *ü* akusztikai hatását) s ezt labilizációs korrelációnak nevezhetjük. — Ugyanígy (csak a hangképzés elemeit s az ezeken közvetve nyugvó korrelációkat említve): 2. A *nyelv vízszintes helyzete* (palato-veláris vagy palatalizációs vagy mouillirozási korreláció pl. *i : u*). 3. A *nyelvizmok feszültsége* (feszültségi vagy „széles : szűk“ ejtésen nyugvó korreláció, csak olyan nyelvben, ahol más elemektől függetlenül is előfordul korrelációkban, pl. *i : i̇, e : ė* stb.). 4. *Erősségi hangsúly* (dinamikus korreláció, pl. hangsúlytalan *a* : hangsúlyos *a*). 5. *Időmérték* (quantitativ korreláció, pl. *u : ú*). 6. *Magassági hangsúly* (magassági korreláció, pl. mély *a* : magas *a* a szlovénben). 7. *Hanglejtés* (hanglejtés-korreláció, pl. emelkedő *a* : eső *a* a litvánban). 8. *Hangzóssági csúcs helyzete* (hangzóssági korreláció pl. élesen hangsúlyozott *e* : gyéngén hangsúlyozott *e* a hollandban). 9. *Orrüreg rézonálása* (nazalizációs korreláció, pl. *o : õ*). 10. *Hangszalagok és kanna-porcógók susogóállása* (laringalizációs korrelációnak nevezhetjük; megvan egyes kaukázusi nyelvekben). — Nem szerepel itt tehát a ny. függőleges állása (nyílásfok) s a hangszalag zöngé-állása. Az előbbi sajátás alapján azonban nem alkothatunk korrelatív ellentétpárt, mert egy hanggal több is szembeállítható (pl. *i : e, õ* stb.), az utóbbi alapján alkotható zöngétlen : zöngés (pl. *A : a*) magánhangzópárnak pedig állítólag nincs fonológiai jelentősége.

A mássalhangzó-fonémáknál még több fónikus sajátás van, de ezeknek egy része szintén nem alkalmas ellentétes fonémapárok szembeállítására, más részüknek pedig nincs is fonológiai jelentőségük. Az eddigi irodalomban a következő fónikus sajátások, ill. hangképzésbeli elemek szerepelnek mássalhangzó-korrelációk alapjaként: 1. A *hangszalagok zöngéállása* (zöngésségi korreláció, pl. *p : b*). 2. A *hangszalagok*

kat magában foglalja s ez utóbbiakat a korrelatív elvileg kizárja. Tulajdonképpen minden fonémaviszony szorosabb vagy lazább asszociatív viszony s ezen belül különböztethetjük meg a fent jellemzett típusokat.

h-állása (hehezet- v. aspirációs korreláció, pl. ó-ind $p : ph$). 3. A *hangszalagok zár-állása* (supraglottális korreláció pl. a kauk. nyelvekben). 4. Az *akadályképző beszélszerveknek egymástól való távolsága* (közelítési v. akadálybeli korreláció pl. réshang : zárhang az új görögben és a gót nyelvben). 5. A *nyelvhat közepső részének (mediodorsum) szerepe* a nyelv más részével vagy más beszélő szervvel képzett hangoknál (palatalizációs vagy mouillirozási korreláció, pl. $\check{c} : \check{c}'$ stb.) 6. *Ajakgömbölyítés* (labializációs korreláció, pl. $\check{c} : \check{c}^o$). 7. A *mediodorsum* és gége szerepe (emphatikus-palatalizációs korreláció egyes kauk. nyelvekben.) 8. A *postdorsum* és gége szerepe (emphatikus-velarizációs korreláció pl. az arab nyelvben). 9. A *nyelv hegyének (apex) szerepe* (kakuminalizációs korreláció pl. ó-ind $s : s$). 10. *Erősségi hangsúly* (dinamikus korreláció pl. a dagesztán nyelvekben). 11. *Időmérték* (quantitatív korreláció, pl. $l : ll$). 12. *Orrüreg rezonálása* (nazalizációs korreláció).

Amint láttuk, egyes korrelatív sajátságok s az ezeken alapuló korrelációk a magánhangzóknál is, mássalhangzóknál is előfordulnak (pl. labializációs, palatalizációs, nazalizációs, dinamikus, quantitatív korrelációk). Számolnunk kell tehát olyan korrelációkkal is, amelyekben nem választhatók külön a magán- és mássalhangzók s a korrelatív párok egyes tagjai nem egyes hangzók (fonémák), hanem egész szótagok (fonéma-csoportok). Ilyen pl. a tatár nyelvekben a szótagok palatalizációs korrelációja. Az ilyen korrelációt komplex korrelációnak nevezhetjük az egyszerű fonémákból alkotott szimplex korrelációkkal szemben.

A korrelációban szereplő fonémák páros fonémák, mert valamely fónikus sajátság alapján egymással szembeállíthatók, tehát ellentétes tagokból álló párt alkotnak. Az ilyen párba nem állítható fonémák páratlan fonémák. A páratlan fonémák tehát nem alkothatnak korrelációt. Azonban a párosakból alkotható fonéma-párokat is csak akkor nevezik korrelációnak, ha ugyanaz az ellentét legalább még egy fonemapáron megvan s e párokhoz tartozó fonémák más korrelatív kapcsolatban nem állnak egymással.⁹

⁹ Ez a megszorítás ugyan látszólag felesleges, valójában azonban szükséges, ha a korrelációt a fonémák szorosabb kapcsolatának s a rokonság intenzívebb fokának tartjuk. Kétségtelen pl., hogy az osztják nyelvutadatban sokkal fontosabb szerepe van a palatalizációs korrelációnak (a $\check{c} : \check{c}'$, $d\check{z} : d\check{z}'$, $k : k'$, $g : g'$, $t : t'$, $d : d'$, $n : n'$, $l : l'$ fonemapárok asszociatív hatása miatt), mint pl. olyan nyelvben, ahol csak $t : t' d : d'$ párok fordul-

A korrelatív pár tagjai a korrelatív fonémák vagy fonológiai korrelátumok. Ezek közül az egyik mindig jelölt (amelyet a korreláció alapjául szolgáló korrelatív tulajdonság jelenléte jellemez, pl. a zöngés *b* a zöngésségi korreláció szempontjából), a másik jelöletlen fonéma (amelyet a korrelatív tulajdonság hiánya jellemez, pl. a zöngésségi korreláció szempontjából a zöngétlen *p*). Valamely korreláció jelölt fonémái a jelölt sort, a jelöletlenek a jelöletlen sort alkotják. A jelölt és jelöletlen korrelatív fonémák azonban nemcsak különbséget, hanem egyező elemeket is tartalmaznak. A korrelatív fonémák eme közös elemeit vezérfonémának nevezik az újabb fonológiai irodalomban. A zöngés *b* és zöngétlen *p* korrelatív fonémákból tehát a „bilabiális exploziva“ vezérfonéma vonható el (a zöngésségre való tekintet nélkül). A vezérfonéma jelölésére a jelöletlen korrelatív fonémát használják (pl. a fenti esetben *p*), mivel ez szimbolizálja a tudatban az egyező elemeket s mivel ennek sokkal erősebb a reprodukáló készsége, mint a jelölt fonémáé.

A lehetséges korrelációkat nem mindig használja ki a nyelv teljes mértékben és minden helyzetben. A magyarban pl. a zöngésségi korreláció kiterjed a *p : b*, *t : d*, *k : g*, *f : v*, *sz : z*, *s : zs*, *ty : gy* fonémapárokra, de lehetséges a magyar fonéma-rendszeren belül *c : dz*, *cs : dzs* ellentétpár is. Ez utóbbiak azonban funkciós szempontból kihasználatlan vagy lappangó korrelációk. Sőt még a meglevő korrelatív párok közül is kihasználatlan (lappangó) a szó elején a *ty : gy*.

Ezzel szemben az sem ritka jelenség, hogy ugyanazon a

nak elő. S ha az utóbbiban még igen erős a zöngésségi korreláció, nem lehetetlen, hogy a *t : d ~ t' : d'* párok mellett a palatalizációs ellentét tudata igen gyenge. Az ilyen ellentét-párokat azonban nincs okunk diszjunkciónak tartani, mint egyes fonológusok teszik, mert e párok tagjait rendszerint szorosabb kapocs fűzi egymáshoz, mint más (diszjunkt) fonémákhoz. Célszerűbbnek látszik ezek megjelölésére a korrelatív pár elnevezés. A korrelatív párok tehát — ahol vannak ilyenek — átmenetet képeznek a korreláció és diszjunkció közt. Ha azonban valamely nyelvben csak egy korrelatív pár alkotható (pl. időtartam szempontjából *a : ā* a keletkaukázusi abház nyelvben), a nyelvérzékben az összetartozás tudata annyira elmosódik, hogy e párt diszjunkciónak kell tartanunk. — Tehát a korreláció és diszjunkció fogalma mindig a nyelv fonéma-rendszerétől függ s minden nyelvben induktíve állapítandó meg, hogy melyik fonéma-viszony tartozik az egyik típusba s melyik a másikba; ugyanúgy, amint a fonéma és variáns gyakorlati különválasztásánál láttuk.

Csak utólag kaptam meg a modern fonológia egyik legkiválóbb művelőjének, a bécsi *Trubetzkoy*nak levelét, amelyben többek közt arról értesít, hogy az itt korrelatív párnak nevezett típust ő is különválasztja az „egyéb diszjunkciók“-tól, „assimilatorisch aufhebbare Disjunktion“-nak nevezi s a közel jövőben írni fog e jelenségről.

fonémarendszeren belül többféle korrelatív tulajdonság érvényesülhet s így több fonémapár ill. korreláció kerül egymással szorosabb kapcsolatba. Az egymással közelebbi („lényegbeli“) rokonságban álló korrelációkat korrelációs csoportnak, a távolabbi rokonságban állókat pedig korrelációs rétegnek nevezik a fonológusok.¹⁰

A korrelációs csoport a nyelvtudatban egy síkra vetített és így magasabb egységbe foglalt lényegbeli rokonságon alapuló korrelációk összessége. A magán- és mássalhangzók említett korrelációi a következő korrelációs csoportokba foglalhatók össze: A) *Magánhangzóknál*: 1. Sajáthangbeli korrelációk csoportja: labializációs, palatalizációs és feszültségi korrelációk. 2. Rezonancia-beli korrelációk csoportja: nazalizációs és laringalizációs korrelációk. 3. Prozódikus korrelációs csoportok: a) Intenzitásbeliek: dinamikus és kvantitatív korrelációk; b) melódikusak: magassági és hanglejtés-korrelációk; c) hangzóssági korrelációk. — B) *Mássalhangzóknál*: 1. Artikulációs korrelációk csoportja: a) zöngésségi korreláció; b) expiratórikus (hehezet- és supraglottális) korrelációk; c) közelítési korreláció. 2. Sajáthangbeli korrelációk csoportja: palatalizációs, labializációs, emphatikus-palatalizációs, emphatikus-velarizációs, kaku-minalizációs korrelációk. 3. Intenzitás-beli korrelációs csoportok: dinamikus és kvantitatív korreláció. 4. Rezonancia-beli korrelációk csoportja (nincs még tisztázva; idetartozik a nazalizációs korreláció).

A korrelációs csoportok elmélete még nincs kidolgozva, de már az eddigi irodalomban is találunk példákat az artikulációs, saját-hangbeli és prozódikus korrelációs csoportokra. Az artikulációs korrelációs csoportok közül nevezetes a zöngésségi korrelációk csoportosulása a hehezet-korrelációval (pl. ó-ind, ó-görög, régi kínai nyelvben), a közelítési korrelációval (pl. az újgörögben, gót nyelvben) s a supraglottális és közelítési korrelációval (pl. a rutulban). A magánhangzók saját-hangbeli korrelációs csoportjai közül leggyakoribb a labializációs és palatalizációs korrelációké. Ugyanez előfordul a mássalhangzó-fonémákkal is (pl. egyes kaukázusi nyelvekben és egyes japán nyelvjárásokban). A magánhangzók prozódikus korrelációs csoportjai közül előfordul az intenzitásbeli és melódikus korre-

¹⁰ *Laziczius* a korrelációs csoport (német. *Korrelationsbündel*) kifejezést a *fonémbokor* szóval magyartítja, de ez nem fejezi ki a kétszeres alárendeltségi viszonyt (fonéma — korreláció — korrelációs csoport).

lációk kapcsolata (pl. a što-horvát, ča-horvát, litván, ógörög, szlovén, kínai és japán nyelvekben).

A korrelációs réteg távolabbi rokonságban álló vagy nem-rokon korrelációk kapcsolata. Leggyakoribb előfordulása két korreláció kapcsolata (pl. a magánhangzóknál: sajáthangbeli és intenzitásbeli, sajáthang- és rezonanciabeli vagy rezonancia- és intenzitásbeli korrelációk kapcsolata; a mássalhangzóknál a zöngésségi és intenzitásbeli, közelítési és intenzitásbeli, zöngésségi és sajáthangbeli vagy sajáthang- és intenzitásbeli korrelációk kapcsolata). Előfordul azonban az is, hogy egész korrelációs csoport és valamely korreláció alkotnak korrelációs réteget (pl. a magyar magánhangzórendszerben a palatalizációs és labializációs korrelációkból álló sajáthangbeli korrelációs csoport + kvantitatív korreláció¹¹), sőt arra is van példa, hogy két korrelációs csoport alkot egy korrelációs réteget: pl. artikulációs (zöngésségi + exspiratórikus + közelítési korreláció) és sajáthangbeli korrelációs csoportok (labializációs + palatalizációs korreláció) az abházban, vagy sajáthangbeli (labializációs + palatalizációs korreláció) és prózódikus korrelációs csoportok (intenzitásbeli + melódikus korreláció) a szlovén nyelv magánhangzó-fonémáinak rendszerében.

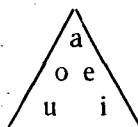
Némely nyelvek fonémarendszereiben tehát korrelációs rétegek, korrelációs csoportok, korrelációk és diszjunkciók egyaránt előfordulhatnak. Az eddigi vizsgálatok szerint a mássalhangzó-fonémák rendszere bonyolultabb, mint a magánhangzó-fonémáké, de azért a kétféle fonéma-rendszerben egyezések is kimutathatók (vö., hogy egyes korrelációk mindkét rendszerben megvannak).

A magán- és mássalhangzó-fonémáknak ilyen gazdag rendszerei fonológiaiilag több dimenziósaknak nevezhetők. Vannak ezen kívül még két és egy dimenziós rendszerek is. A két dimenziós rendszert a sajáthang fonológiai felhasználása jellemzi. A magánhangzók két dimenziós rendszere vagy négyszögű vagy háromszögű. A négyszögű rendszerben a hangzóság legmagasabb fokán (a legelső nyelvállású magánhangzóknál) is megvan a sajáthang fonológiai (funkciós) megkülönböztetése. Ilyen pl. a dagesztán nyelv egyik nyelvjárásának vokalizmusa:

¹¹ Laziczius ezt a korrelációs réteget tévesen „fonémbokor“-nak (értsd: korrelációs csoportnak) nevezi (i. m. 46–47. l.).

a	ä
o	e
u	i

A háromszögű rendszerben a hangzósság legmagasabb fokát (az alsó nyelvállású magánhangzókat) egyetlen fonéma képviseli. Ilyen pl. a latin, újjörög és a lengyel irodalmi nyelv magánhangzó-fonémiának rendszere:

Az egydimenziós vagy lineáris rendszer ritka. Ebben csak diszjunkciók vannak, korrelációk, korrelációs csoportok és korrelációs rétegek nélkül. Ilyen vokalizmusa van az adyghi nyelvnek:

a
e
ə

s ilyen mássalhangzórendszert találtak a Michigan-tótól nyugatra élő fox-indiánok nyelvében:

p, t, č, k, š, s, h, m, n, w, y diszjunkt fonémákkal.

IV. A változatokat (variánsokat) tulajdonképpen fonológián kívül álló tényezőknek tartják a fonológusok s csak annyiban foglalkoznak velük, amennyiben az egyes fonémákkal és fonémaviszonyokkal asszociatív kapcsolatban állnak.

A változatokat egyrészt a beszélőktől függetlenül a fonémákhoz való viszonyuk szerint, másrészt a beszélőkhöz való viszonyuk szempontjából osztályozhatjuk.

A fonémákhoz való viszonyuk szerint kísérő, kombinatórikus és fakultatív változatokat különböztethetünk meg. 1. A kísérő változatok valamely korreláció mellékes tulajdonságaként lépnek fel (kísérő variáció). Ilyen kísérő változatok a magyar szűk és széles ejtésű magánhangzók a kvantitatív (hosszú:rövid) korrelációban, pl. $\bar{i}:i$. 2. A kombinatórikus változatok a fonémák érintkezési asszociációtól (a fonetikai helyzetétől) függnek: valamely fonéma a szóban (kifejezésben) elfoglalt helyzetével hat a másiknak realizáció-

jára, pl. egyes magyar nyelvjárások *a* hangú szótag után ugyanabban a szóban zártabb magánhangzót (*o*, *a*, *o*) ejtenek; másutt pl. a *színház* szó *i* és *n* fonémája nasó-orális magánhangzóként (*szíház*) realizálódik. A kombinatorikus változatok közt rendszerint van egy alapváltozat, mely kevésbé függ a környezettől, tehát több helyzetben előfordul és egy vagy több mellékváltozat, amely inkább függ a környezettől, tehát kevesebb helyzetben fordul elő. Ha mindegyik változat csak egy meghatározott helyzetben fordul elő, akkor egyenrangú változatoknak nevezik őket. A kombinatorikus változatok váltakozása a kombinatorikus variáció. 3. Ezzel szemben fakultatív variációról és fakultatív változatokról beszélhetünk abban az esetben, ha valamely fonéma változatai ugyanabban a fonetikai helyzetben fordulnak elő. A felsődrávai nyelvjárásban pl. a középső nyelvállású hosszú magánhangzók ugyanazon fonetikai helyzetben előfordulnak kettőshangzós alakban is.

A változatokat a beszélőkhöz való viszonyuk szempontjából kétféleképpen csoportosíthatjuk. *A)* A változatokkal élő beszélők száma szerint beszélhetünk 1. az egész nyelvterületen, 2. csak kisebb nyelvi egységekben (nyelvjárás, osztálynyelv) járatos vagy 3. egyéni (csak egyes egyének nyelvhasználatára szorítkozó) változatokról. *B)* A beszélők lelki adottsága és lelkiállapota szempontjából meg kell különböztetnünk a stiláris (stilisztikai) változatokat az e feltételektől független, általában használt változatoktól.

Mivel a változatokat különböző szempontból osztályoztuk, az említett típusok természetesen együtt is előfordulhatnak. Így pl. lehet egy változat egyszerre kombinatorikus, egyéni és stiláris. Fonológiai szempontból különösen a kombinatorikus és fakultatív változatoknak a stilárisakkal való találkozását tartják fontosnak s azért meg szoktak különböztetni független (értsd: fakultatív) és kombinatorikus stiláris változatokat. Az előbbieket kiválasztását csak a beszéd stílusa határozza meg, az utóbbiakét a beszéd stílusa és — e stíluson belül — a fonémák csoportosulása.

Ezen általános fonológiai alapfogalmak megismerése után vessünk még rövid pillantást a fonológia felosztására, a fonológiának a történeti nyelvtudományban való szerepére és a fonológia történetére.

V. A fonológiát is próbálták többféleképpen és többféle szempontból osztályozni. A leggyakrabban használt megkülön-

böztetés szerint tárgya alapján háromféleképpen osztályozhatjuk a fonológiát:

1. A több nyelvben érvényesülő vagy éppen általános érvényű elvekkel az általános fonológia foglalkozik; ez elveknek az egyes nyelveken belül érvényesülő megnyilatkozásait a speciális (magyar, német stb.) fonológia vizsgálja.

2. A jelen (vagy valamely régibb) kor nyelvének fonológiai elemeit ez elemek felhasználását és fonológiai rendszerét, a leíró fonológia ismerteti; a fonémák egymáshoz és a variánsokhoz való viszonyának, vagy maguknak a fonémáknak, ill. a fonológiai rendszereknek változásai a történeti fonológia körébe tartoznak. — Úgy látszik, leíró módszerű a földrajzi fonológia is, amely — az eddigi nyelvhasonlító törekvésekkel ellentétben — a térben és időben érintkező nem-rokon nyelvek összehasonlításával is foglalkozik.

3. A fonémáknak a szóban való jelentkezését a szófonológia vizsgálja; az értelem-megkülönböztető hangjelenségek (erősségi, magassági hangsúly, mondathanglejtés stb.) mondatnyi szerepét, fonológiai funkcióját pedig a mondat- (szintaktikai) fonológia tárgyalja. — A szófonológia két részből áll: *a)* a tulajdonképpeni szófonológia, — melyet inkább nevezhetnénk lexiko-fonológiának — az elszigetelt szók jelentésének megkülönböztetésére szolgáló fónikus különbségeket (fonémákat) tárgyalja; *b)* a morfo-fonológia vagy morfológia a legkisebb alaktani egységek (morfémák = kb. a régi műnyelv „gyökei“, prae-, in- és suffixumai) fonológiai szerkezetét vizsgálja, azonkívül egyes nyelvek leírásánál feltárja a morfémák kapcsolódásánál szereplő kombinatórikus hangváltozásokat s a produktív és improduktív jelenségek külön tartásával leírja az alaktani funkciót betöltő hangváltakozásokat (alternációkat). — A mondatfonológiának is két nagyobb része van: *a)* szintagma-fonológia a legkisebb szintaktikai egységnek, vagyis a szónak a mondatban (frázisban) való megkülönböztetésével foglalkozik; *b)* a frázisfonológia az egész frázisok jelentését megkülönböztető fónikus sajátságokat tárgyalja.

VI. A történeti fonológia elsősorban a fonémák változásaival új fonémák keletkezésével, meglevő fonémák eltűnésével, a fonéma funkcióinak szaporodásával és fogyásával s e változások okozta rendszerváltozásokkal foglalkozik.

A fonémaváltozás azonban lényegesen különbözik a hangváltástól. A fonéma fogalmának meghatározásából következik, hogy mindaddig ugyanazzal a fonémával van dolgunk,

amíg a hangszándék és ennek funkciója azonos — még akkor is, ha a fonéma fiziológiailag más alakban realizálódik. A magyar *színpad* szónak *szimpad* ejtésekor pl. valóban hangváltozás (értsd: hanghelyettesítés) történt, de nem történt fonémaváltozás: a beszélő továbbra is a *szín* szó képzetéhez tartozó *n* hangszándékot valósított meg s ez az eltérően realizálódott fonéma az *m*-mel való ejtés mellett is a *színész*, *színház* stb. képzetekhez tartozik, tehát a fonéma funkciója sem változott meg. Ha azonban egyesek tudatában elhomályosul vagy nem is válik tudatossá a *szimpad* előtagjának jelentése s a *színház*, *színész* stb. szókkal való összetartozása, akkor azok már *m* hangszándékot fognak megvalósítani s az ő nyelvükben már fonémaváltozásról kell beszelnünk. A *malom* szóban pl. ma már szinte minden magyar ember *m* hangszándékot valósít meg, pedig valamikor ez is *n*-nel hangzott (vö. N. *món-a* 'malma'; < ófr. *molin*): a fonémaváltozás e szóban tehát az egész magyar nyelvterületen bekövetkezett.

Az előbbi példából a fonémaváltozásoknak több jellemző sajátosságát állapíthatják meg: 1. A fonémaváltozás a hangszándék megváltozásával áll be, tehát lélektani jellegű. 2. Mivel egy hangszándékot másikkal helyettesítünk, a fonémaváltozás mindig ugrásszerű. 3. A fonémaváltozást kiejtésbeli eltérés (variáns) fellépése előzi meg. 4. A fonémaváltozás függ a hangszándék erejétől, tehát közvetve a hangképzet emlékképétől. 5. Az előbbiből következik, hogy a jövevényszavak átvételénél általában a gyökértelen (az átvevő nyelvben teljesen vagy legalább az átadó nyelv kérdéses szaváéhoz hasonló helyzetben hiányzó) vagy legkevesebbé hangzós fonémái vannak legtöbb változásnak kitéve.

Új fonémák keletkezésének leggyakoribb esete, sőt valószínűleg egyetlen módja valamelyik variánsnak funkciós képzetekkel való társulása, azaz fonémává való emelkedése. A moldvai csángóban pl. a *rákász* 'Hanfen' főnévnek (a *rak* ige -ás képzős származékának) *rakász* (labiális *a*-val hangzó) alakja is fejlődött 'das Legen, das Setzen' jelentéssel, itt tehát az *a* kombinatórikus változat (vö. *rak*, *raktam* stb.: *rákász*) fakultatív változattá (*rákász*:*rakász*) lett s végül fonémává emelkedett. Valószínűleg ehhez hasonló módon honosodnak meg a jövevény-fonémák is az átvevő nyelvben. KNIEZSA pl. kimutatta, hogy a *zs* hang már megvolt a magyarban (a zöngés mássalhangzók hátraható hasonítására keletkezett eredetibb *s* helyén), amikor nagyszámú *zs*-hangú jövevényszavunk meghonosodott s ezek csak más helyzetben tették ismertté (vö. MNy.

XXIX. 156–7.). A *zs* hang tehát eredetileg kombinatórikus változat volt *s* a jövevénytiszavak útján emelkedett fonémává. Vagyis a fonémák keletkezése éppen úgy hosszabb ideig tartó fejlődési folyamat eredménye *s* a fonémává való átalakulás maga éppen úgy ugrásszerű, mint ahogyan a fonémaváltozásnál láttuk.

A fonémák eltűnéséhez is szükséges, hogy bizonyos hangváltásokkal elő legyen készítve a különböző fonémáknak a nyelvtudatban való egybeesése: akár egy fonéma különböző változataiként (pl. a *dz* és *z* fonémák a legtöbb japán nyelvjárásban csak a fonetikai helyzettől függő kombinatórikus-stiláris változatokká lettek), akár teljesen egységes (változatok nélkül való) fonémaként, a különböző alakú szópárokknak azonos alakú szókká való fejlődésével. Pl. az $\bar{\varepsilon}$ fonéma valószínűleg csak akkor tűnt el a magyarban, amikor az $\bar{\varepsilon} > \bar{e}$ zártabbá válással akusztikailag egybeestek az $(\bar{\varepsilon} \text{ g} >) \bar{e} \text{ g}$ 'Himmel' és az $\bar{e} \text{ g}$ 'brennt'-féle szóalakok. De a rövid *e* fonéma köznyelvi sorsa és nyelvjárásaink tanúsága arra figyelmeztetnek, hogy a fonémának variánssá való visszasülyedése csak fokozatosan következik be. Így pl. a magyar köznyelv ma is ismeri az ε és *e* fonémákat, de már nem mindenki különbözteti meg őket s akik használják, azok sem teljesen ugyanazokban a szópárokban élnek vele. A fonémák eltűnése tehát csak hosszabb ingadozás és lassú kiegyenlítődés eredménye, de az sem lehetetlen, hogy ez a folyamat valamelyik ponton megmerevedik egy időre.

A fonémák változásai egyszersmind jelölési (funkciós) problémák is. Egy-egy új fonéma új jelentéskülönbségek hordozója és terjesztője lehet, de átveheti más fonéma funkcióját is. A fonéma eltűnésével viszont rendszerint együttjár az egyalakúság (vö. pl., hogy ε -ző nyelvjárásokban a *mentek* szónak négyféle jelentése is lehet: 1. 'ich rette', 2. 'sie sind entledigt', 3. 'ihr geht', 4. 'sie gehen'). Azonkívül a fonémák rendszert alkotnak, tehát a fonéma keletkezésével, eltűnésével vagy a rendszeren belül történt megváltozásával szerkezetileg az egész fonémarendszer megváltozhat. Ezért a rendszerváltozások vizsgálata is fontos tárgya a történeti fonológiának.

A rendszeren belül fellépő fonológiai változásokat egészen vázlatosan a következőkép csoportosíthatjuk:

I. Rokonságon alapuló fonémaviszonyok változásai:

A) Fonológizáció (ném. *Phonologisierung* vagy *Divergenz*): a fonémaviszonyok s a fonológiai rendszer gazdagodása új fonémák keletkezésével:

1. kombinatórikus variáció > $\begin{cases} a) & \text{diszjunkció} \\ b) & \text{korrelatív pár (régii korrelációban)} \\ c) & \text{korreláció} \end{cases}$
2. stilisztikai (stiláris) variáció > $\begin{cases} a) & \text{diszjunkció} \\ b) & \text{korrelatív pár} \\ c) & \text{korreláció} \end{cases}$
3. (esetleg) kísérő variáció > korreláció

B) Defonológizáció (ném. *Entphonologisierung* vagy *Konvergenz*) a fonémaviszonyok s a fonológiai rendszer szegényedése a meglévő fonémák elveszésével kapcsolatban:

1. Diszjunkció > $\begin{cases} a) & \text{kombinatórikus variáció;} \\ b) & \text{kombinatórikus-stiláris variáció;} \\ c) & \text{azonosság: egyik fonéma a másikba olvad;} \end{cases}$
mindegyik fonémát egy újabb helyettesíti (konvergens fejlődés).
2. Korreláció > $\begin{cases} a) & \text{kombinatórikus variáció;} \\ b) & \text{azonosság: az egyik korrelatív sor hang-} \\ & \text{változással a másikba olvad;} \end{cases}$
(Korrelatív pár >) $\begin{cases} c) & \text{azonosság (a korreláció megmarad, de} \\ & \text{gyengül).} \end{cases}$

C) Transzfonológizáció (ném. *Umphonologisierung*): a fonémaviszonyoknak s a fonológiai rendszernek a fonémaváltozás következtében való átalakulása:

1. Korreláció > $\begin{cases} a) & \text{diszjunkció. Érdekes esete: korreláció >} \\ & \text{korrelatív sor (= diszjunkció), midőn a} \\ & \text{korreláció egyik sora beleolvad egy másik} \\ & \text{korrelációba s ezáltal az egyik korreláció} \\ & \text{felbomlik, illetve a két korreláció „egybe-} \\ & \text{olvad“} \end{cases}$
(Korrelatív pár >) $\begin{cases} b) & \text{diszjunkt pár: a korreláció megmarad, de} \\ & \text{gyengül.} \end{cases}$
2. Diszjunkció > $\begin{cases} a) & \text{korrelatív pár: már meglévő korrelációba} \\ & \text{illeszkedik.} \\ b) & \text{korreláció (?)} \end{cases}$
3. (Korrelatív pár >) $\begin{cases} a) & \text{korrelatív pár (?), amely más korrelációhoz} \\ & \text{kapcsolódik.} \\ b) & \text{más korreláció (pl. aspirációs > zöngés-} \\ & \text{ségi korreláció az örményben; labializációs} \\ & \text{palatalizációs magánhangzó-korreláció} \\ & \text{egyes lengyel nyelvjárásokban; mással-} \\ & \text{hangzók zöngességi korrelációja > magán-} \\ & \text{hangzók hanglejtés-korrelációja egyes kínai} \\ & \text{nyelvjárásokban.} \end{cases}$

II. Érintkezésen alapuló fonémaviszonyok változásai:

Legegyszerűbb esete, amikor az érintkező fonémák közül az egyik megváltozik (pl. *é* > *i* az oroszban palatalizált mással-

hangzók előtt). A fonéma-állomány nem változik (más helyzetben megvan az *é*), de a fonémakapcsolatok statisztikája s a fonémák funkciós szerepe megváltozhat. Egy-egy ilyen változás a fonológiai rendszer egy részének fonologizációját, más részének defonologizációját ismét másnak transzfonologizációját is maga után vonhatja.

Érdekesebbek ennél azok az esetek, melyekben a változással fonéma és fonéma-kapcsolat kerülnek szembe egymással. Ilyen esetek:

1. Fonéma > fonéma-kapcsolat:
 - A) Fonologizáció: kombinatórikus variáció > fonéma + fonéma-kapcsolat.
 - B) Defonologizáció: fonéma: fonéma-kapcsolat > fonéma-kapcsolat:fonéma-kapcsolat (azonosság).
 - C) Transzfonologizáció fonéma : fonéma > fonéma : fonéma-kapcsolat.
2. Fonéma-kapcsolat > fonéma:
 - A) Defonologizáció és transzfonologizáció: fonéma-kapcsolat : fonéma > fonéma : fonéma (a kapcsolatból egyik fonéma eltűnik, pl. *dl* > *l*, tehát egyrészt azonosság — *l:l* —, másrészt diszjunkció — *n:l* stb. — keletkezett a rendszerben).
 - B) Transzfonologizáció (defonologizáció nélkül): fonéma-kapcsolat : fonéma > fonéma (amely eddig nem volt meg a nyelvben!) : fonéma.

A fonologizáció és defonologizáció megegyeznek egymással abban, hogy a két viszony (változás előtti és változás utáni) közül az egyik mindig extrafonológikus, a másik pedig fonológikus. Azonkívül a kombinatórikus variáció fonologizációja mindig együttjár defonologizációs jelenségekkel. A stiláris variáció fonologizációja azonban nincs összeköttetésben defonologizációval és megfordítva: itt csak egy bizonyos nyelvi réteg szélesebb vagy szűkebbkörű alkalmazásáról beszélhetünk. A fonémakapcsolatoknál a fonologizáció és defonologizáció mindig transzfonologizációként vizsgálható; a különbséget más különbség helyettesíti. A fonémák transzfonologizációjánál a fonológiai különbségeket a változást szenvedett fonémák fejleményei hordják, ezzel szemben a fonéma-kapcsolatokénál egyik fonéma átveszi a másiknak funkciós szerepét. (vö. a kínai nyelvjárási „*mslh.-k* zöngességi korrelációja > (érintkező) *mgh.-k* hanglejtés-korrelációja“ változást.)

Mivel a kombinatórikus variációnál együttjár a fonologizáció és defonologizáció s mivel a transzfonologizáció mindig

funkciós átértékelés, azért egy egységes nyelvtípusú közösségen belül nem beszélhetünk a fonológiai rendszer kiépítéséről vagy visszafejlesztéséről, hanem csak annak átépítéséről.

VII. A fonológia történetét a mult század utolsó negyedétől kezdve kell számontartanunk.

A fonológiai szempont egymástól függetlenül több helyen jelentkezett. Így a német WINTELER (1876), az angol SWEET, a francia PASSY (1899) és F. DE SAUSSURE, az orosz JAN BAUDOIN DE COURTENAY (1876 után) egymástól függetlenül jutottak a fonéma-fogalom lényegjegyének felismerésére s az újabb nyelvészek közül SAPIR, chicagói afrikanológus is az európai fonológusoktól függetlenül jutott hasonló eredményre. Ezek a véletlen találkozások értékesek ugyan a fonológia számára, mert a gondolat jogos voltát igazolják, a módszeres fonológia történetét azonban BAUDOIN DE COURTENAY (1870, 1876 és különösen 1894) fellépésétől kell számítanunk.

Az első nagyobb korszakot 1928-ig, a hágai nyelvészkongresszusig számíthatjuk. Eddig a szláv nyelvészek körében fejlődik a fonológia: BAUDOIN DE COURTENAY, kazáni és szentpétervári tanítványaival, főként történeti szempontú vizsgálattal; majd ismét BAUDOIN DE COURTENAY (*Kísérlet* 1894, 1895.) és különösen ŠČERBA, a lélektani szempont uralomra juttatásával. A forradalmak után a külföldre került orosz nyelvészek most már Oroszországon kívül is terjesztik gondolataikat, de a fonológia ezzel még mindig nem lépett ki a szláv nyelvészet köréből. E kilépést az 1928. évi hágai nyelvészkongresszustól számíthatjuk. Ekkor kezd szélesebb körben is ismertté lenni a fonológia. 1929-ben a prágai szláv filológiai kongresszuson már nagy hatással sürgetik a fonológia rendszeres megalapozását s az 1930. évi első nemzetközi fonológus-konferencián (Prágában) már német, holland nyelvészek is résztvesznek s francia, angol, amerikai nyelvészek is érdeklődnek a fonológia iránt. Ugyanitt a fonológia módszeres problémáit is megvitatják s TRUBETZKOJ, JAKOBSON és MATHESIUS egységes műnyelvet dolgoznak ki, amelyet e konferencia elfogad s azóta ennek alapján végzik a további munkát.¹² Hamarosan megalakult a fonológiai tanulmányok számára alapított nemzetközi társaság

¹² E terminológiát lásd a Prágai Nyelvész Kör Munkái (Travaux du Cercle Linguistique de Prague) c. sorozat IV. kötetének (1931.) 309–22. lapjain. A műszók francia, német, cseh és orosz, a meghatározások francia nyelven olvashatók itt. Innen vettük a történeti fonológia kivételével a műszók legnagyobb részét. — A történeti áttekintésre vö. Laziczius Bevezetéseinek — kül. ny. — 4–14. lapjait s ehhez: Trubetzkoy, Journal de Psychologie XXX. köt. 1–4. sz. 227–31. ll.

(*Association Internationale pour les études phonologiques*), amely eddig két ülést tartott: 1932-ben Amsterdamban s 1935-ben Londonban. Legújabb angol nyelvű kiadványában (*Information Bulletin No. 2.*) megtalálja az érdeklődő a fonológia irodalmának 1935. első feléig megjelent részének csoportosított felsorolását.

VIII. Áttérve LAZICZIUS könyvének ismertetésére, megállapíthatjuk, hogy a legjobb forrást választotta tárgyának felfogására, anyagára és tudományos terminológiájára nézve egyaránt. Könyvében ugyanis nem egy fonológus műnyelvéhez kapcsolódik, hanem a prágai első nemzetközi fonológus-konferencián 1930-ban előterjesztett és elfogadott egységes terminológiát használja. (Sőt nemcsak a 14. laptól kezdve használja ezt, mint ahogyan LAZICZIUS 6. lap utolsóelőtti bekezdésében mondja, hanem az első fejezetben is ezt használta.) Jelenleg a fonológusok nagy része ezekkel a kifejezésekkel él, LAZICZIUS tehát célszerű műnyelvvvel ismerteti meg olvasóit. Könyvének általános részét főként TRUBETZKOJ és JAKOBSON kutatásai nyomán, POLIVANOV műveinek, valamint az idézett *Kör Munkáinak* (*Travaux...*) I. és IV. köteteiben lévő tanulmányok felhasználásával írta meg. Nagy anyagot ölel fel, anyagát elég biztos kézzel kezeli, de sokszor túlságosan ragaszkodik feldolgozásában a forrásaihoz. Így azután ellentétes vélemények is belekerülnek az általános részbe s még olyankor sem igyekszik összhangba hozni ezeket, amikor az összefüggés egészen nyilvánvaló. Így pl. szépen végigkíséri a fonéma-fogalom fejlődését (felhasználva DOROSZEWSKI és ČEŽEVSKIJ idevágó értekezését, de bővebben és rendszeresebben) s világosan csoportosítja a lélektani, funkciós és szociális meghatározásokat, de nem emeli ki eléggé, hogy e háromféle meghatározásban ugyanannak a lényegnek különböző szempontból felfogott egyoldalú kidomborítása rejlik (14–17. l.) Máskor pedig a világos áttekinthetőség és érthetőség rovására eltér a forrásaitól. Így pl. a fonémák viszonyának tárgyalása elnagyolt és homályos. Zavarólag hat a felosztási szempont következtében alkalmazása (asszociatív és korrelatív fonémaviszony ellentéte) és körülhatárolatlan fogalmak alkalmazása (pl. korreláció, diszjunkció, vezérfoném; utóbbinál a felhozott példák elterelik a lényegről a figyelmet). Ezt annál inkább sajnálhatjuk, mert a fonológiai kutatástól éppen ezen a téren várhatunk új eredményeket. Hiányát érezzük azon szempontok összeállításának is, melyek szerint el szokták határolni egy meghatározott nyelv fonémáit a variánsoktól. Pedig ezek megvannak a LAZICZIUS-használta terminoló-

giában s ő maga is él velük (így különösen az *a*, *ā*, *m*, *n*, *h*, *j* fonémák meghatározásánál.

Az általános részben a fonológiai alapfogalmaknak szokásos megfogalmazásával ismerteti meg olvasóit s az elméleti fejtegetéseket magyar és külföldi példákkal illusztrálja. A vélemények ismertetésénél a fontosabb helyeken eredeti nyelven idéz pontos filológiai forrásmegjelöléssel s az ellenkező felfogásra is hivatkozik. Akit a tudományos kérdések irodalma is érdekel, itt mindenesetre bő utalásokat talál. Rendszeres előadásra törekszik, bár ez nem mindig sikerül neki egészen.

A történeti fonológiát tárgyaló III. részben helyesen állítja szembe a fonetikailag elemzett hangváltozásokat a fonológiai szempontból vizsgálendő fonéma-változásokkal.¹³

Ugyanítt éles kritika tárgyává teszi a SIEVERS-féle fonetika iskolának a hangváltozásokról vallott nézetét¹⁴ s kétségtelen, hogy általában, elvileg feltétlenül igaza van LAZICZIUSNAK, amikor fonológiailag s lélektanilag lehetetlennek tartja, hogy az u. n. szabályos hangváltozások (minden bizonynyal egyszersmind fonémaváltozások is) minden esetben az átmeneti hangok végtelen sok részből álló skáláján végighaladva jutottak volna el mai állapotukhoz. A fonémaváltozás mindig s a többi hangváltozás is igen sok esetben ugrásszerű. Azt azonban határozottan ki kell emelnünk, hogy 1. az ugrásszerű változásokat is sok esetben kifejtésbeli ingadozások készítik elő; 2. a fonéma (= hangszándék-) változást rendszerint hangváltozás (= kifejtésbeli eltolódás, „variáns-változás“, vagy új kombinatorikus variáns állandósulása) előzi meg és készíti elő; 3. az ugrásszerű változás fogalma nem jelenti azt, hogy egy eredetibb hangalakból feltétlenül átmenet nélkül jutott el a fonéma mai hangalakjához. (LAZICZIUSNAK JAKOBSON fejtegetéseire támaszkodó fogalmazása ugyanis könnyen ezt a hitet szuggerálhatja az olvasónak.) Kétségtelen ugyanis, hogy pl. a kétszeres nyiltabbá válással eredeti *i* helyén álló *ε*

¹³ A „fonémaváltozás“ szót nem használja Laziczius, „a nyelv szereppel bíró hangjait“ érintő hangváltozásokon (84. l.) azonban ezt kell értenünk. Sőt ő csakis a fonémaváltozást nevezi hangváltozásnak (vö. 83. l.). De akkor a variánsok változására kellene új műszót alkalmaznia. Helyesebb tehát a hangváltozás fogalmát elkülönítenünk a fonémaváltozásétól, amint a hang és fonéma fogalmakat is megkülönbözteti minden fonológus.

¹⁴ E bírálat olvasásakor ugyan a gör. filozófia történetében szereplő Zeno-féle mozgás-elemzésre kell gondolnunk s a Wichmann-féle alapnyelvi sokféleség cáfolása igen emlékeztet Schmidt József idg. alapnyelvének bírálatára, de ez nem érinti az alkalmazott elv helyes és jogos voltát.

a legtöbb esetben fonológiailag is csak *e* fokon keresztül juthatott az ε nyílásfokhoz s hogy a közbeeső *e* foktól kezdve már nem lehetett *i* a hangszándék. Ugyanígy kell felfognunk egyes nyelvjárásainkban a kétszeres zártabbá válással keletkezett ($\bar{\varepsilon} > \bar{e} > \bar{i}$) \bar{i} hangot, vagy — hogy LAZICZIUS példájánál maradjunk — a fgr. *k- > x- > h-* változást.

Művének második és harmadik részében — mivel magyar a leíró és történeti fonológiát tárgyal — már természetesen sokkal inkább eredeti. Itt már saját kutatásaira támaszkodik s némely helyen régibb cikkeire (MNY. XXVI. 18—30, 266—76.) is hivatkozhat. A magyar fonológiát tudományosan is igyekszik megalapozni, tehát elvárhatjuk tőle, hogy ebben a kérdésben mindenkinél hivatottabb kalauzunk legyen.

A magyar leíró fonológia feladatát helyesen is fogja fel (1. a mai magyar nyelv hangeszközei közül a fonémák kiválasztása; 2. a fonémák viszonyainak tisztázása és hangrendszerünk sajátosságainak meghatározása) s ha a részletekben mégis tévedésekkel találkozunk, az elsősorban az előmunkálatok hiányával magyarázható.

LAZICZIUS a következő fonémákat különbözteti meg a mai magyar nyelvben (irodalmi-, köz- és népnelvben):

I. A magánhangzók közül:

A) Rövidék: 1. *a* (= legelső nyelvállású veláris rövid magánhangzó, az ajakműködés képzete nélkül); 2. *o* (= középső nyelvállású verális rövid magánhangzó, harmadfokú labializációval); 3. *ö* (= az *o* palatális párja); 4. ε (közelebről nem határozza meg *e* fonéma sajátosságait, de valószínűleg az alsó nyelvállású palatális illabiális rövid magánhangzót kell ezen értenünk); 5. *e* (bizonyosan az ε középső nyelvállású párjának kell értelmeznünk); 6. *u*; 7. *ü*; 8. *i*.

B) Hosszúak: 1. \bar{a} (= fonológiailag a rövid *a* fonéma párja); 2. \bar{o} ; 3. $\bar{ö}$; 4. $\bar{\varepsilon}$ (csak nyelvjárásokban); 5. \bar{e} ; 6. \bar{u} ; 7. $\bar{ü}$; 8. \bar{i} . A többi magánhangzót ($\bar{ä}$, $\bar{á}$; $\bar{a} = \bar{q}$; $\bar{a} = \bar{\varepsilon}$; $\bar{ä}$, $\bar{ä}$ és az összes kettőshangzók) csak változatnak tartja, s szerinte még az *e*, $\bar{\varepsilon}$, \bar{e} fonémák is csak változatként használatosak egyes nyelvjárásokban, sőt az *e*, $\bar{\varepsilon}$ az irodalmi nyelvben teljesen ismeretlen.

II. A mássalhangzók közül: 1. *a p, b, t, d, k, g, ty, gy, dz, dzs, f, v, ny, l, r* nagyrészt mindenütt előfordulnak, ezeknél még változatokról is alig lehet beszélni, legfeljebb árnyalati ejtészkülönbségekről; 2. *m, n, h, j* fonémák is mindenütt előfordulnak, de ezeknek már vannak változataik (*m. ṃ; n. ṇ; H. h; j. j̣*: mindenütt az első az alap-, a második a mellékváltozat [tehát

LAZICZIUS nem tartja e hangok fonéma-voltához tartozónak az *m* bilabiális, az *n* alveoláris, a *h* zöngétlen és a *j* zöngés voltát!]; 3. az *sz*, *z*, *s*, *zs*, *c*, *cs* fonémákat az irodalmi, köznyelv és a nyelvjárások zöme pontosan megkülönbözteti, a szlavóniai és moldvai csángó nyelvjárásban való szerepük egyelőre tisztázatlan; 4. az *ly* fonéma csak az irodalmi nyelvben és egyes nyelvjárásokban van meg; változatai: *l*, *j*.

A magyar nyelv fonémáinak és változatainak ilyen meghatározását azonban csak a következő megjegyzésekkel fogadjuk el:

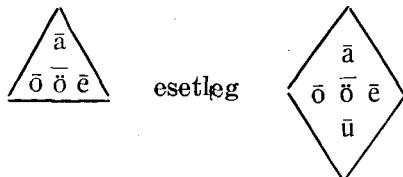
1. A köznyelvben és a legtöbb magyar nyelvjárásban az alsó nyelvéllású veláris rövid magánhangzó-fonéma („a”) jellemző sajátága az ajakgömbölyítés képzete, mely a hangszándékban is megvan (különbön nem érvényesülhetne ilyen következetesen!) és a jelentés-megkülönböztetésben is (ilyen alakban) szerepel, vö. *láp* : *lep*, *hátán* : *heten*, *kápnák* : *kopnák*, *lápna* : *lopnák*. A köznyelvben és a legtöbb magyar nyelvjárásban az *a* fonéma megfelelő hosszú párjának jellemző sajátága az illabiális ejtés a hangszándékban és jelentés-megkülönböztetésben egyaránt. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy bár az *a* és *ā* fonémát ilyen alakban szoktuk felhasználni a fent jelzett nyelvi alakulatokban, ugyanott realizálódhatnak e fonémák *a* és *ā* alakban is a jelentés veszélyeztetése nélkül. Ugyanígy vagyunk a többi veláris magánhangzóinkkal is: *u*, *o*, *ū*, *ō* labiális alakban szerepelnek, de nem menne az értelem rovására, ha valaki (*ü*, *ö*, *ü*, *ö*) illabiális alakban realizálná őket. Tehát a magyar nyelv veláris magánhangzófonémáinak a labiális ejtés általában hangszándékban is, a jelentés-megkülönböztetést hordó realizálódásban is (a hosszú *a* kivételével) jellemző sajátága, kísérő variációja.

2. Az *e* és *ε* fonéma megvan a magyar köznyelvben is, pl. *megvesz* : *megvesz* s így *megvesztek* : *megvesztek* ; *hei* (indulatszó) : *hei* (= „hely”), *szeg* 'vág' : *szeg*; alaktani szempontból : *kértek* (jelen idő többes 2. sz.); *kértek* (mult idő többes 3. sz.); *értem* 'für mich' : *értem* 'ich verstehe es'; *viccel* 'mit Witz' : *viccel* 'tréfál'; ha az alaktani helyzet azonos voltát nem vesszük tekintetbe, számtalan ilyen szópárt lehetne egybeállítani, pl. *fente* a fogát : *fen* te leszel, *lent* pedig én; (te) *leszel* 'du wirst... sein' : (ő) *leszel* 'er schneidet ab'; szójátékokban is pl. De nagy *teve* ('kamel'), aki ilyet *teve* ('machte'); *betűzött* ~ *betűzött* a nap az ablakon (vö. *betűz* 'írógépen ír'); *csecse-mő* : *cseh csenő* — *csecse nő* — *csecse nő stb. stb.*

Igaz, hogy a köznyelvet beszélő egyének közt nem mindenki él ezzel a lehetőséggel s aki felhasználja, az sem ugyanazokban a szó- és alakpárokban, de megfigyelésünk szerint egyelőre még valószínűleg sokkal többen érzik és használják a magyar köznyelvben az ε és e fonémákat, mint ahányan nem érzik és nem használják. Semmiesetre sem vehetjük ezt elhanyagolható fonológiai különbségnek. A magyar nyelvjárásoknak az ε és e fonéma szempontjából való tüzetesebb megvizsgálása is valószínűleg sokkal több helyről fogja igazolni e fonémák meglétét, mint amennyiről LAZICZIUS adatai mutatják.

3. Elméletileg nem tartjuk lehetetlennek, hogy egyes helyeken a hosszú magánhangzó: (megfelelő) kettőshangzó különbségéhez vagy a kétféleképpen realizálódott kettőshangzóhoz jelentésbeli különbségek kapcsolódjanak. Ezt mindenestre érdemes lenne részletes vizsgálat tárgyává tenni. Nem lehetetlen elméletileg az sem, hogy egyes magyar nyelvjárásokban a nazalizált (nazooralis) és nazalizálatlan (oralis) magánhangzók (pl. $i : i$) különbségével értelmi megkülönböztetés is együtt jár. Ez még kivizsgálásra vár.

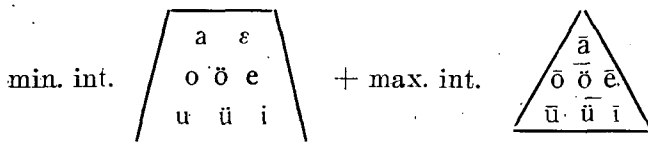
4. LAZICZIUS határozott állásfoglalásával szemben nagyon valószínűnek tartjuk, hogy egyes nyelvjárásokban a felső nyelvállású hosszú $ú, \bar{u}, i$ hangoknak funkciós szempontból nincsen fonológiai értékük. A dunántúli nyelvjáróterülethez tartozó s Felső-Somogyban fekvő Gamás község népnyelvében pl. nem állíthatunk össze olyan szópárokat, amelyekben az \bar{u}, i hangoknak fonológiai szerepük lenne: a (szilva >) *szíva, szíi, (szülfa >) szí(j)fa, szína* stb. ('szívna' stb.), *íjjá* (indulatszó), (gyerm. ny.) *csicsíjja* — *bubújja: gyűjjon, szúnek ~ szünek, pörütem, kerüté, fölüt* 'felült' stb.; *gondújja, házüt*-féle kifejezések egyáltalában nem látszanak alkalmasnak erre. Az $u : \bar{u}$ -ra még csak találunk egy-két hajánál fogva előráncigált példát, pl. (*árult* >) *árút: áru-t, (tanult* 'er lern-te' >) *tanút: tanu-t*, de a pusztai szók szembeállításánál itt sem érzik a jelentésbeli különbséget s az $\bar{u} : \bar{u}, i : i$ megfelelésekre még ilyen példákat sem találunk. A gamási népnyelv hosszú magánhangzó-fonémáinak rendszerét tehát a következő kisebb háromszögű (esetleg kettős háromszögű) ábrával szemléltethetjük:

5. A „nagyreszt mindenütt előforduló *dz*, *dzs* fonémákról szívesen olvastuk volna, hogy hol és milyen szókban van fonológiai szerepük.

6. *m*, *n* fonémáknál jelentésmegkülönböztető szerepben csak a bilabiális és alveoláris zárral alkotott realizációkat használjuk. A *h* és *j* fonémáknál a hanghiánnyal és más hangokkal szemben a zöngés és zöngétlen változatok egyaránt jelentés-, ill. funkció-hordozó tényezők (vö. *ül*, *fül*: *hül*, *irat*: *irhat*; *leül*, *lesül*: *lehül* stb.; *vár*, *vársz*: *várj*, *dob*, *dobd*: *dobj*; *lök*, *löksz*: *lőx* stb.), de mivel e változatok közül mindegyik csak meghatározott fonetikai helyzetben fordulhat elő, egymással nem állíthatók szembe s ha — a magyar artikulációs bázis ellene — mindegyiket a másik fonetikai helyzetben ejtenők, ez az eltérő realizálódás a szó jelentését nem érintené.

Az eddig elmondottak alapján természetesen nem értünk egyet LAZICZIUSNAK a magyar korrelációkról és a magyar magánhangzórendszerekről vallott nézeteivel sem. A magyar köznyelvi magánhangzórendszerről rajzolt képet — ha fel akarjuk tüntetni az egyesek kiejtésében tagadhatatlanul meglevő (*ε* és *e*) fonéma-egybeesést — a következőkép helyesbíthetjük:

Itt tehát a rövid rendszer négyszögű, de közeledést mutat a háromszögű rendszer felé¹⁵ (valószínűleg ilyen lesz egyes nyelvjárásaink rövid rendszere is) s a hosszú rendszer háromszögű. Nyelvjárásaink hosszú rendszerében ezen és a LAZICZIUS-féle négyszögű rendszeren kívül számolnunk kell még egy kisebb háromszögű (esetleg kettős háromszögű?) rendszerrel is. (Vö. a gamási népryelvről mondottakat!)

Itt kell szólnunk a négyszögű és háromszögű ábrák jogosultságáról és nyelvjárásaink fonológiai osztályozásáról. Maguk a geometriai ábrák jogosan használhatók, mint rövidített jelzések ott, ahol szemléletessé, áttekinthetővé tesznek komplikáltabb jelenségeket (tehát a nyelvjárások jellemzésénél is), de csak akkor, ha az ábrák kedvéért nem módosít-

¹⁵ A köznyelvi állapotot tehát jobban megközelíti *Trubetzkoy* négy-szögű rövid rendszere (l. *Travaux* I, 53. és MNy. XXVI. 24.), az irodalmi nyelvre azonban helyesen állapítja meg *Laziczius* a háromszögű rövid rendszert (l. MNy. i. h. és Bev. 50.).

juk a tényeket. Ugyancsak jogos a nyelvjárások fonológiai sajátosságainak nyelvjárás-földrajzi osztályozása és térképbe rajzolása s ha nem is a ma szokásos értelemben, de ebből a kérdéses fonológiai szempontból elnevezhető ez a magyar nyelvjárások fonológiai osztályozásának, de ez még semmiesetre sem jelenti azt, hogy így genetikai összefüggésben levő egységeket kapunk (HORGER, *A magyar nyelvjárások* 11. l. és BALASSA, *Ny.* 63:110—111. ebből a szempontból vetik el LAZICZIUS „osztályozását“). Nyelvtörténeti szempontból hasonló lesz ez más fontosabb nyelvjárási sajátosságok földrajzi áttekintéséhez.

Azt hisszük, nagyon érdekes és tanulságos lenne nyelvjárásaink magánhangzórendszereink fonológiai képét térképbe rajzolni és közelebről megvizsgálni, de új, fonológiai szempontú anyaggyűjtés alapján s nem úgy, ahogyan LAZICZIUS tette. LAZICZIUS ugyanis egy-két adatból általánosított (pl. Göcsejvidéki és Rába-vidéki adatokból az egész nyugati nyelvjárás-területre, szigetközi adatból a dunántúlira stb.) s ez általánosítás alapján következtetett (pl. a nyugati nyelvjárás-területről a dunántúlira). Éppen e hiányok miatt (a népnyelvből kevés adat; általánosítás és ennek alapján tett következtetés, a köznyelvben az ϵ és e fonéma megkülönböztetésének elhanyagolása) nem fogadhatjuk el a népnyelv és a köznyelv viszonyára való következtetéseket sem. (59—62. l.) Az irodalmi nyelv pontatlan hangjelölésében pedig sokkal inkább visszatükröződik helyesírásunk nyugateurópai eredete, mint nyelvünk fonológiai rendszerének teljes képe. Helyesírásunk e betűjének kétféle hangértéke (ϵ és e) tehát semmiesetre sem azt bizonyítja, hogy „az irodalmi nyelv... a népnyelv központi magjára támaszkodik...“ (60—61. l.), hanem azt, hogy helyesírásunk olyan külföldi rendszerekkel van kapcsolatban, amelyek nem ismerték az ϵ és e hangoknak írásban való megkülönböztetését s hogy ilyen megkülönböztető jelölés nyelvünk történetében sem tudott állandósulni.

Ha már a mai magyar fonémarendszer megállapítása is ilyen komplikált feladatnak bizonyult, elképzelhetjük, mennyivel bonyolultabb a csak meglehetősen következtelen jelölésű írott és nyomtatott emlékekből, azoknak is csak korlátolt számából megállapítható régibb fonémarendszerek igazolása és vizsgálata. LAZICZIUS azonban — igen helyesen — szükségét érzi annak, hogy a nyelvtörténeti tények diachronikus („függőleges“) szálainak synchronikus („vízszintes“) keresztmetszetét is vizsgálja s azért nem riad vissza messzemenő következteté-

sektől. Így pl. az őmagyar (árpádkori) nyelv „legégetőbb belső problémájá“-nak (!) a magánhangzók intenzitását [így!] tartja (102. l.), a közép-magyar (XIV—XV. századi) magánhangzófejlődés lényegét pedig „a négyszögű rövid és hosszú rendszerek egyszerűsítésé“-ben (= háromszögűekké válásában) látja. (104. l.) Ez az elmélet így nagyon egyszerűen és szépen hangzik, csupán csak az a gyengéje, hogy 1. nem biztos az alap, amire épít, 2. hézagos a nyelvjárási anyag, amelyből következtet s 3. eltereli a lényegről a figyelmet. Egészen bizonyosnak tarthatjuk ugyanis, hogy a rövid magánhangzók nyiltabbá válása elsősorban széles ejtésükkel s a hosszúak zártabbá válása szűk ejtésükkel volt genetikus kapcsolatban s a fonémaváltozás és fonémarendszer megváltozása csak fiziológiai előzmények (variánsok fellépte) után indulhatott meg.

Eddig csak a tudomány szempontjából vizsgáltuk LAZICZIUS könyvét. Azt hisszük, nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy a szerző — filológiai alaposága s eredetiségre való törekvése mellett is — részben a fonológia népszerűsítésére szánta könyvét. Erré utal könyvének címe („Bevezetés...“), egyes részek kidolgozásmódja és az egésznek részletező stílusa.

A tudománynépszerűsítő műveknek kettős feladatot kell megoldaniok: tudományos elveket, helytálló elméleteket kell világos, könnyen érthető és élvezhető formában előadniok. Szerzőnk úgy látszik ingadozik e kétféle elv között: hol az egyikhez húz, hol a másik felé hajlik. (Vö. pl., hogy néha ilyen költői kifejezésre ragadtatja magát: „A fonológia... nem áll meg az izolált szó bűvkörében“. 31. l.) Legtöbbször azonban a népszerűsítés követelményeiből enged s ezért széleskörű olvasóközönség érdeklődésére kevésbé számíthat.

Igy pl. a tudós szempontjából elsősorban pontos filológiai forrásmegjelölései, a fontosabb helyeknek eredeti nyelven való idézése s az ellenkező felfogásra való utalás jelentik e mű értékét. De ugyanezek a tulajdonságok károsak a tudománynépszerűsítés szempontjából. Az olvasót kifárasztja s elkedvetleníti a sok idegennyelvű kifejezés, szöveg (francia, német, angol nyelvű idézetek, orosz könyvcímek), a legtöbb magyar számára szokatlan cyrill-betűs írás. Hozzájárul ehhez a könyvnek egy szerkesztésbeli sajátsága: A fonológia fogalmának körülírása után rögtön a fonológia történetét tárgyalja a szerző. Hiába igyekszik a fejlődés nevezetesebb pontjain összegezni az eredményeket s távlatot adni a következő fejlődésre: az olvasó sok új kifejezéssel, többször egészen más műszókkal találkozik s olyan kifejezéseket is kénytelen idegen nyelven olvasni, ame-

lyek magyarul sokkal érthetőbbek volnának számára. Tanulmányos ebből a szempontból közelebbről megvizsgálunk a „Történeti előzmények“ c. fejezet egyik (pl. 7.) lapját:

Idegen kifejezések: magisteri értekezés, vokalizmus, divergens és korrelatív hangok, formulázás, a hangok alternációja, alternáló hangok, szó- vagy alakpárok; alternánsok, fonetikai tényezők és okok, paradigma, abszolút érvényű, egy hang divergensei, alap- és mellékdivergens, divergencia, aktuális, deminutívum, reflexek, fiziológiailag, korreláció, pszichikai háttér, jelentésdifferenciák, alaki kategóriák, acc., nom. Ezen kívül francia és orosz nevek, könyvcímek (az orosz cím cyrilletűs szedéssel, benne POB. rövidítés, mely a könyvben többször előkerül, de seholsem magyarázza), két orosz példa elemzése. Ha az idegen kifejezések és jórészt új műszók tömkelegében az olvasó ilyen mondattal találkozik „a fonétikus úton létrejött divergenciákból idővel korrelációk fejlődhetnek, és ezek aztán ismét átadhatják a helyüket új divergenciáknak“, könnyen tovább siklik rajta, a nélkül, hogy felfogná a gondolat értelmét. Mennyivel más lenne az egésznek a képe az olvasó szempontjából, ha a könyv általános részében fokozatosan ismerkednék meg a műszókkal s a könyv végére helyezett történeti áttekintésnek eme részében az alternáció, divergencia és korreláció ismert műszóknak már csak egyéni (KRUŠEVSKIJ-féle használatával kellene megismerkednie.¹⁰ Az idegen kifejezések más részét pedig magyarul is kellett volna értelmeznie a szerzőnek. Néha meg is teszi ezt, de úgy, hogy inkább zavar, mint tisztáz. A SAUSSURE-féle terminológiának két igen fontos műszavát (*langue* = nyelv; *parole* = beszéd) az 5. lapon franciául, a 6-on magyarul idézi s bár épít e kifejezésekre, sehol sem magyarázza, hogy S. mit értett ezeken. Mindjárt a könyv elején (3. l.) találkozunk a francia *quantités négligeables* kifejezéssel, magyar értelmezés nélkül, pedig az adott mondatban jól helyettesíthető az *elhanyagolható különbségek*-kel, az angol „One Letter per Phoneme“ elv (26. l. lábjegyz.) is jól magyarítható a *fonémajelölés, fonémánként egy betű* kifejezésekkel; a magyar nyelvészeti irodalomban nem használatos francia *timbre* (49. l.: *timbre*-különbségek 'hangzásbeli különbségek', *timbre-jük* 'hangzásuk') kifejezést is magya-

¹⁰ S a történeti résznek ilyen elhelyezésével mindjárt lennének szempontjai az olvasónak a fejlődés megítélésében. Igaz, valaki azt mondhatná erre, hogy a fejlődésnek a jelen szemszögéből való megítélése eltorzítja a fejlődés igazi képét, de ez a torzítás is ellensúlyozható az egyes fejlődési pontok jellemzésével.

ráznia kellett volna. Nem magyarázza meg az olvasónak a *fonikus sajáttság* (a hangképzés egyes részletmozzanatainak megfelelő hangzásbeli sajáttságot ért e kifejezésen, vö. Bev. kny. 18—20. l., 45—49. l.), *realizáció* (= a lélektani értelemben vett hangszándéknek akusztikai értelemben vett hang alakjában való megvalósulása), *tautosyllabikus* (42.); *témavokális* (9. l.) kifejezéseket sem.

Mindez arra vezethető vissza, hogy LAZICZIUS túlságosan sok (fonetikai, fonológiai és nyelvi) ismeretet feltételez az olvasóiról. Elfelejtkezett arról a kétségtelen lélektani tényről, hogy a könyv írója előtt írás közben sok minden magától értetődő és természetes az egész anyagról való áttekintése és a részletek ismerete miatt, ami az olvasó lelkében — különösen új elmélet és új műnyelv olvasásakor — egyáltalában nem természetes és nem világos. A tudománynépszerűsítő műveket mindig ajánlatos átolvasni kiadás előtt az olvasó szemszögéből is.

Hogy LAZICZIUS ilyen szempontokat nem vett tekintetbe, az kitűnik egy másik eljárásából is: a könyvcímeket hol rövidítve, hol kiírva, de minden rendszer nélkül idézi. Jellemző példa erre SAUSSURE említett magisteri értekezésének, a *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*-nek idézési módja: az 5. l. lábjegyzetében — melyet rendszerint a vonatkozó hely után szoktunk olvasni — a „*Mémoire*“ alakban, mint ismert művet idézi; valamivel később (5. l. nem lábjegyz.) híres „*Mémoire*“-ként említi, de szükségesnek tartja megjegyezni, hogy miről szól; végül a 7. lapon teljes címével idézi. Ha valahol (a főszövegben s nem jegyzetek közt) teljes címen akarunk emlegetni valamely munkát, az a hely az olvasó szempontjából a legelső előfordulás helye szokott lenni.

Hasonlóan nincs tekintettel az olvasóra a hangjelölések-nél sem: A 10. lapon levő orosz nyelvű példánál arra még csak rájöhethet az olvasó, hogy a **plet_o-o* | **plet_e-e* szembeállításban a kis „*e*“ betűk a *t* hang veláris ill. palatális asszociációit jelentik, de hogy ugyanez a szerepük e jeleknek a palatális *e* magánhangzó mellett is (pl. **plet_t-a* | **plet_t'-e*), azt már kevesen fogják észrevenni. Igaz, hogy LAZICZIUS itt az orosz BAUDOUIN DE COURTENAY eredeti példáját mutatja be az elmélet jellemzéséül, de ez nem mentesítheti őt a szokatlan jelölések megmagyarázásától. Ugyancsak zavarja az olvasót az [*ɛ*, *ɛ̄*, *e*, *ē*] hangok kétféle jelölése: az alsó nyelvválású [*ɛ*] hangot általában

ε betűvel jelöli, de a 38–39. lapon e -vel; a középső nyelvválású $/el/$ hangot általában e -vel, de a 38–39. lapon \ddot{e} -vel s azt a furcsa indokolást fűzi e következtetlenséghez: az e hangot (o: fonémát) az alábbi példákban „ \ddot{e} -vel fogjuk jelölni, hogy az e [= ε]-től megkülönböztethessük“. Ugyanígy az $[\bar{\varepsilon}]$ hang szokásos jele $\bar{\varepsilon}$, de a 42. lapon \bar{e} , az \bar{a} hangé \bar{a} , de a 42. lapon \bar{a} . Igaz, hogy az eltérő jelölésekre LAZICZIUS maga is figyelmeztet, de eljárása így is szükségtelen és zavart keltő.

Kívánatos lett volna az olvasó szempontjából a magyar magán- és mássalhangzók fonetikai sajátságainak táblázatos összefoglalása is: egyrészt azért, mert e fonetikai sajátságoknak a fonológiában is fontos szerepük van (különösen a korrelációk és diszjunkciók szempontjából), másrészt azért, hogy az olvasó világosabban lássa a fonetikai és fonológiai szempontok különböző voltát.

LAZICZIUS munkáját tehát általában a következő sajátságokkal jellemezhetjük: az általános részben alapos elméleti jártasság és filológiai pontosság; a magyar vonatkozásokban merész következtetések, a hiányzó adatoknak következtetéssel való pótlása s a meglevőknek az elméletbe itt-ott erőszakkal való beillesztése; az olvasó szempontjának nagy mértékben való nélkülözése.

IX. A nyelvnek fonológiai szempontból való vizsgálata határozottan jogosult, mert a hangokat is felhasználja értelem-megkülönböztetésre (a nyelv pedig elsősorban intellektuális jelenség), de nem lehet egyedüli szempontja e vizsgálatnak, mert a nyelv funkciós szerepe is elsősorban nagyobb egységekben (mondat, frázis) nyilvánul meg s rendszerint még abban az aránylag ritka esetben is, amikor fonológiai ellentét szerepel a megnyilatkozásban, más eszközöket is felhasznál a beszélő s egészen bizonyos, hogy ezek az egyéb eszközök már a szó lelki hangképéhez is hozzá asszociálódnak. Másrészt a fonológia maga is rászorul más szempontú vizsgálatok (fonetika, fonetikai értelemben vett hangtörténet, alak-, mondat- és jelentéstan, stilisztika) támogatására. Korai volna még a fonológiának mint tudománynak értékelése s tagadhatatlanul van hasznosítható eredménye a fonológiai vizsgálatoknak (helyesírás fejlesztésében és történetének vizsgálatában, hangtörténetében, a jövevényszavak átvételének kérdésében, az összehasonlító nyelvtudományban és a nem-rokon nyelvek egymásra-hatásának vizsgálatában), de valószínűnek tartjuk, hogy a jövő nyelvtudománya a fonológiát nem külön tudománynak

(vagy „főlk-tudomány“-nak), hanem módszeres vizsgálati szempontnak fogja tekinteni és értékesíteni.

Kelemen József.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Bicske.

A helynévkutatás terén kiváló nyelvészeink érdeme folytán már ott tartunk, hogy sok helységnek a neve van tisztázva, honnan vette a helység eredetét, hogy pl. személynévből lett-e helynév, vagy megfordítva, a helynév adott-e a birtokosának vagy általában valamely személynek nevet. VIRÁGH RÓZSA A magyar helységnevek eredete — A magyar helynévkutatás eredményei — Szeged 1931. című munkájában összegyűjti a helynévkutatás eddigi eredményeit. A címűl írt helynévről ezt írja: „*Bicske*- (Tápió-) k. Pest vm. < Bicske szn. *Karácsonyi*: A m. nemz. a XIV. sz. köz. I, 242“. KARÁCSONYI JÁNOS idézett munkájában azt írja, hogy „névadó ősétől vette nevét *Bicske* helység“. Ezt éppen el lehet hinni, ha megnyugszunk ennyiben. Azonban, ha tovább bolygatjuk VIRÁGH forrásmunkáit, kénytelenek vagyunk gyanakodni *Bicske* helynév eredetét illetőleg. CSÁNKI-ban¹ ennyit olvasunk: „1275: villa *Bikchey*“. Most azt kell eldöntenünk, hogy melyik a korábbi: a személynév-e vagy a helynév.

Az EtSz. *Bicske* helynévről nem szól semmit, sem a pest-megyei *Tápióbicskéről*, sem a fejérmegyei *Bicskéről*. De a *bükk* címszó származékai között ott találjuk a következő helyneveket: *Bükkös*, *Bikés*, *Bikésd*, *Bikécsd*, *Bikös*, *Bükösd*. Továbbá így ír: — „Valószínű, hogy a *Bik(k)* ~ *Bük(k)* hegy- és helységnevek... a *bik(k)* ~ *bük(k)* köznévből valók; megjegyzendő azonban, hogy van *Bük* szn. is“. Egy régibb *Helységnévtárba* (1907) nézve, a *bük(k)* köznévből valami 40 helységnevet találtam. Ezek a helységnevek újabb keletűek, abból az időből, amikor a *bük(k)* a *bik(k)*-el szemben általánosabb használatúvá vált. Az EtSz. OklSz. NySz. alapján tudjuk, hogy a *bükk*-nek az Árpádkorban *bik* alakja volt, csak elvélve akadunk egy-két *bük* alakra. A *bük(k)* alakból jóval kevesebb helységnevet találunk, de azért van a nevezett *Helységnévtárban* is vagy 10 helynév Hont, Nógrád, Gömör, Borsod megyékben. Ezek a helységnevek is újabb eredetűek lehetnek a nyelvjárási *bik(k)* alakból.

¹ Magyarország. tört. földr. a Hunyadiak korában. I. köt. 25. l.